

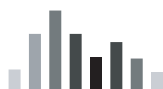

Evropski sud za ljudska prava i zaštita od diskriminacije

Jurisprudencija i evolucija standarda

Urednik:
Edin Hodžić

ANALITIKA

Centar za društvena istraživanja

Sarajevo, 2018.

Naslov: Evropski sud za ljudska prava i zaštita od diskriminacije: Jurisprudencija i evolucija standarda

Urednik: Edin Hodžić

Izdavač: Analitika – Centar za društvena istraživanja

Godina: 2018.

© Analitika – Centar za društvena istraživanja, sva prava pridržana

Adresa izdavača:

Josipa Vancaša 23, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

info@analitika.ba

www.analitika.ba

Lektura: Amela Šehović

Korektura i redaktura: Mirela Rožajac-Zulčić

Dizajn korica: PAUZA

Dizajn unutrašnjosti publikacije: Branka Ilić

DTP: Jasmin Leventić

Štampa: Blicdruk d.o.o., Sarajevo

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

341.231.14

EVROPSKI sud za ljudska prava i zaštita od diskriminacije : jurisprudencija i evolucija standarda / urednik Edin Hodžić. - Sarajevo : Analitika - Centar za društvena istraživanja, 2018. - 146 str. : graf. prikazi ; 25 cm

O autorima: str. 145-146. - Bibliografija i bilješke uz tekst.

ISBN 978-9926-425-09-8

1. Hodžić, Edin

COBISS.BH-ID 25607430

Napomena: stavovi i mišljenja koja se iznose u ovoj publikaciji isključivo su stavovi i mišljenja autora te ne znači da nužno odražavaju stavove i mišljenja Analitike – Centra za društvena istraživanja, niti donatora publikacije.

MARIO RELJANOVIĆ

Oblici diskriminacije i jurisprudencija Evropskog suda za ljudska prava

1. Uvodna razmatranja

Diskriminacija je zabranjena članom 14 i članom 1 Protokola 12 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (u daljnjem tekstu: EKLP, Konvencija). Zabrana sadržana u članu 14, prema tumačenju Evropskog suda za ljudska prava (u daljnjem tekstu: ESLJP, Sud), predstavlja “nesamostalan član” koji se mora primjenjivati isključivo u kontekstu kršenja nekog prava koje je zaštićeno Konvencijom. Praksa ESLJP-a je takva da se ovo pravilo posmatra ekstenzivno – zaštićena su sva prava koja potpadaju pod domen nekog od članova Konvencije, čak iako samim tim članom takvo pravo nije izričito navedeno, već se ono može derivirati iz prirode prava i sloboda koja su garantovana svim građanima. Sud po pravilu ovu konstataciju navodi na samom početku razmatranja eventualnog kršenja člana 14. Na primjer, u predmetu *Biao protiv Danske*¹, “Sud ponavlja da je član 14 komplementaran ostalim materijalnim odredbama Konvencije i Protokola uz Konvenciju. On ne postoji nezavisno od njih, jer proizvodi efekat isključivo u odnosu na ‘uživanje prava i sloboda’ zaštićenih ovim odredbama. Primjena člana 14 ne mora nužno da pretpostavi kršenje jednog od osnovnih prava garantovanih Konvencijom. Zabrana diskriminacije u članu 14 se stoga proteže i izvan uživanja prava i sloboda koje Konvencija i Protokoli zahtijevaju od svake države da garantuje. To se odnosi i na dodatna prava, koja spadaju u opšti opseg bilo kojeg člana Konvencije, koja je država odlučila da zaštititi. Neophodno je, ali je takođe i dovoljno, da činjenice predmeta spadaju u opseg jednog ili više članova Konvencije.”

---

¹ ESLJP, *Biao vs. Danska*, 24. 5. 2016, par. 88.

Sa druge strane, član 1 Protokola 12 uvodi opštu zabranu diskriminacije, koja se pruža na sva prava koja zemlje potpisnice Konvencije garantuju građanima na njihovoj teritoriji svojim unutrašnjim pravnim aktima, bez obzira na to da li su sadržana u tekstu Konvencije. U slučaju *Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine*, “Sud primjećuje da, dok član 14 zabranjuje diskriminaciju u odnosu na uživanje ‘prava i sloboda predviđenih Konvencijom’, član 1 Protokola 12 proširuje obim zaštite na ‘bilo koje pravo predviđeno zakonom’. Tako se uvodi opšta zabrana diskriminacije. (...) Bez obzira na razliku u obimu između ovih odredbi, značenje ovog izraza u članu 1 Protokola 12 trebalo bi da bude identično onome u članu 14 (vidjeti paragraf 18 Eksplanatornog izvještaja za Protokol 12). Sud ne vidi razlog da odstupi od usaglašenog tumačenja ‘diskriminacije’, gore pomenutog, prilikom primjene istog termina iz člana 1 Protokola 12.”²

Ovaj tekst prati sudsku praksu ESLJP-a koja je vezana za različite oblike diskriminisanja. U toku nekoliko decenija primjene Konvencije, Sud je razvio određene standarde prepoznavanja i dokazivanja diskriminatornog ponašanja.

Oblici diskriminacije se vezuju za lična svojstva, odnosno statuse, kao i za prava koja su garantovana EKLJP-om. Otuda analiza polazi od osnovnih oblika diskriminisanja, neposredne i posredne (direktne i indirektne) diskriminacije, ali se ne zaustavlja na njima, već obuhvata i različite podvrste, koje su se pojavile u praksi Suda. Pojmovi institucionalne i strukturalne diskriminacije razvili su se iz potrebe da se kroz neposrednu i posrednu diskriminaciju obuhvate i sistemske i sistematske diskriminatorne politike, koje ukazuju na pogrešan odnos državnih mehanizama prema određenim pitanjima, koji za rezultat ima diskriminaciju. Uznemiravanje i zlostavljanje našli su svoje mjesto u antidiskriminacionoj praksi Suda kroz uočavanje funkcionalnih veza između ovih ponašanja i motivacije da se ona izvrše, koja će često biti diskriminatorne prirode. Diskriminatorni govor i podsticanje na diskriminaciju, kao i viktimizacija, uočeni su u pojedinim slučajevima upravo kao posljedica imperativa rješavanja faktičkih situacija koje su tumačenjem EKLJP-a podvedene pod režim zabrane diskriminacije. Segregacija predstavlja kompleksno kršenje ljudskih prava, koje u

---

² ESLJP, *Sejdić i Finci vs. Bosna i Hercegovina*, 22. 12. 2009, par. 53 i 55.

svojoj srži ima diskriminatornu osnovu, iako se često ona ne vidi jer je prikrivena u okviru posredne diskriminacije – i ona je našla svoje uobličene u antidiskriminacionom djelovanju Suda. Svi navedeni oblici, koji će biti detaljnije pojašnjeni u daljnjem tekstu, uticali su, dakle, na razvoj poimanja diskriminacije ali i na evoluciju zaštite od diskriminacije sadržanu u članu 14 EKLJP-a. Otuda je tumačenje člana 14 u kontekstu zaštićenih prava tokom vremena zapravo iznjedrilo čitav sistem međunarodnih antidiskriminacionih standarda, koji su našli svoje mjesto i u nacionalnim zakonodavstvima i praksi.

Takođe, trebalo bi imati u vidu da mišljenja i zaključci sudija tokom vremena nisu bili monolitni o različitim pitanjima. Sud je uvijek Konvenciju posmatrao kao instrumenat koji se razvija kroz tumačenje njegovih odredbi, tako da je značajno ispratiti i evoluciju percepcija i shvatanja o nekim karakterističnim pitanjima.

Metodološki se istraživanje pretežno oslanja na analizu slučaja, uz korišćenje sintetičkog metoda zaključivanja o pojedinim praksama i stavovima Suda. Pored toga, korišćena je i literatura koja se odnosi na neke od relevantnih problemskih zadataka, pitanja na koja se traži odgovor u samom tekstu. U naročitom fokusu su se u tom smislu našli tekstovi koji se odnose na percepciju i dokazivanje diskriminacije, kao i na posrednu diskriminaciju. Fokus nije samo na predstavljanju klasične prakse Suda, koja je do sada našla svoje mjesto u nebrojenim sličnim analizama, već je pažnja poklonjena i novijim presudama i njihovim odnosom s prethodno uspostavljenim standardima odlučivanja. Osim odluka u kojima je ESLJP utvrdio postojanje diskriminacije, analizirane su i neke negativne presude u predmetima u kojima nije presuđeno postojanje diskriminacije, budući da su i one podjednako važne za pravilno razumijevanje trenutnih standarda u pogledu utvrđivanja šta se smatra diskriminatornim ponašanjem i nedozvoljenom praksom.

2. Osnovni oblici diskriminacije

2.1. Pojam neposredne diskriminacije

Neposredna (direktna) diskriminacija predstavlja najčešći oblik kršenja člana 14 u dosadašnjoj praksi Suda. Ona podrazumijeva drugačiji tretman lica koja se nalaze u sličnim situacijama, za koji ne postoji objektivno i razumno opravdanje, koji nije usmjeren ka legitimnom cilju i ako ne postoji razuman odnos proporcionalnosti između primijenjenih sredstava i željenog cilja.³ Na ovaj način je definisana osnova pojma diskriminacije, koja se navodi u svakoj odluci Suda kada razmatra povredu člana 14 ili člana 1 Protokola 12.

Neće, međutim, svaki različit tretman značiti i diskriminaciju u smislu kršenja prava iz Konvencije. Razlika u postupanju mora da bude zasnovana na određenoj (odnosno odredivoj) karakteristici ili statusu lica. Karakteristika ili status lica se u praksi shvataju veoma široko i ne ograničavaju se samo na urođena ili naslijeđena svojstva nekog pojedinca ili grupe.⁴ Isto se odnosi i na prava koja se štite. Kao što je već razmatrano, kod kršenja člana 14 potrebno je diskriminatornu praksu povezati sa nekim od zaštićenih prava iz Konvencije. Sud je u više analiziranih odluka našao da se “potpadanje pod domen” Konvencije mora tumačiti ekstenzivno kako bi Konvencija ispunjavala svrhu zaštite ostvarivanja i praktikovanja različitih aspekata svakog od zaštićenih prava. Takođe, ESLJP razmatra i prošireni domašaj Konvencije na koji je država pristala uvodeći veći obim i bolji kvalitet uživanja pojedinih prava i sloboda: “Zabrana diskriminacije sadržana u članu 14 Konvencije stoga se proteže izvan uživanja prava i sloboda koja Konvencija i protokoli uz

---

³ Vidjeti, na primjer: ESLJP, *Gaygusuz vs. Austrija*, 16. 9. 1996, par. 42. U slučaju *Ünal Tekeli protiv Turske* Sud je isti princip formulisao drugačijim stilom izražavanja: “Članom 14 nije zabranjen različit tretman koji je zasnovan na objektivnoj procjeni suštinski različitih okolnosti i koji, budući da počiva na javnom interesu, predstavlja korektan balans između zaštite interesa zajednice i poštovanja ljudskih prava i sloboda garantovanih Konvencijom (vidjeti, između ostalih, *G. M. B. i K. M. protiv Švajcarske*, broj 36797/97, 27. 9. 2001).” (par. 51).

⁴ Vidjeti, na primjer: ESLJP, *Biao vs. Danska*, par. 88–89. Vidjeti više u prethodnom tekstu u ovom zborniku.

nju nameću svakoj državi da garantuje. To se odnosi i na ona dodatna prava koja spadaju u opšti opseg bilo kog člana Konvencije, za koja se država dobrovoljno odlučila da ih garantuje.”⁵

Iako to nije izričito definisano u analiziranim sudskim odlukama, sasvim je izvjesno da neposredna diskriminacija podrazumijeva nejednak tretman lica koji je vidljiv. U takvim slučajevima, tužene države obično ne pokušavaju da pokažu da posljedica nije nastupila, već da je ona proizvod objektivnog i razumnog ponašanja (mjera) koje nemaju diskriminatorni karakter.

Za postojanje diskriminacije u smislu kršenja EKLJP-a nije značajno da li je do nje došlo djelovanjem privatnog lica, pravnog lica (u privatnom ili javnom – državnom vlasništvu) ili neposrednim djelovanjem organa, tijela ili institucija države. Država je ta koja mora da obezbijedi nesmetano uživanje svih prava iz Konvencije – ukoliko se dogodi negacija ili ograničenje tih prava, država mora da obezbijedi efikasne mehanizme da se problem otkloni, odnosno da se licu omogući satisfakcija povodom kršenja prava koje je nad njim učinjeno. Svaki neuspjeh države u tome čini je odgovornom za kršenje Konvencije, bez obzira na to ko je originalni počinitelj radnje kojim je pravo prekršeno. Ovo važi i za situacije kada država nije uskladila svoje zakonodavstvo sa odredbama EKLJP-a (i praksom Suda), kao i u slučajevima kada pravna sredstva koja su garantovana žrtvama kršenja prava nisu upotrebljiva, efikasna ili dovoljna.⁶ Nije, dakle, dovoljna formalna reakcija države na diskriminaciju – ona mora biti maksimalno fokusirana na suštinsku zaštitu ugroženog lica ili grupe lica, odnosno zaštitu i očuvanje njihovih garantovanih prava.

Diskriminacija može da bude izvršena i nečinjenjem, u onim situacijama u kojima se od države očekuje da igra aktivnu ulogu u ostvarivanju preduslova za uživanje prava i sloboda garantovanih Konvencijom. Tako je država, prema procjeni Suda, počinila diskriminaciju kada nije preduzela

⁵ ESLJP, *E. B. vs. Francuska*, 22. 1. 2008, par. 48. Vidjeti takođe: ESLJP, *J. M. vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*, 28. 9. 2010, par. 45.

⁶ Vidjeti, na primjer, rezonovanje Suda u slučaju *Danilenkov i ostali vs. Rusija*, 30. 7. 2009, par. 120, 132–133.

mjere kojima se omogućava održavanje mirnih zakonitih demonstracija⁷ ili kada nije reagovala na slučajeve nasilja u porodici⁸, odnosno na napade na pripadnike jedne religijske grupe⁹.

Sud je u pojedinim presudama ispitivao i prirodu “margine” ostavljene državama za primjenu Konvencije, odnosno polja slobodne procjene država u smislu opravdanja različitog tretmana pojedinih kategorija lica u odnosu na prava i slobode garantovane Konvencijom. Iz prakse se može zaključiti da je prostor u kojem se države mogu kretati direktno povezan s prirodom prava koje se štiti i okolnostima slučaja. Tako će Sud uvijek postupke (i propise) države posmatrati striktnije kada je riječ o pojedinim ranjivim i marginalizovanim grupama. U slučajevima diskriminacije prema nacionalnoj, etničkoj i rasnoj pripadnosti i seksualnoj orijentaciji, Sud često konstatuje da je za različit tretman lica potrebno veoma ozbiljno i ubjedljivo opravdanje kako bi se smatrao usklađenim sa Konvencijom.¹⁰ Sa druge strane, kada je riječ o zaštiti pojedinih ekonomskih prava (najčešće pravu na mirno uživanje imovine iz člana 1 Protokola 1, budući da u praksi različita imovinska prava spadaju pod domen zaštite ovog člana, uključujući i sva socijalna davanja i zarade), Sud će daleko šire posmatrati prostor u kojem država može da se kreće prilikom normiranja i primjene pravila za ostvarivanje tih prava, kao i dati veću pažnju okolnostima u samoj državi. Ovo je naročito vidljivo kod predmeta u kojima je odlučivano o nekim pravima iz državnog penzijskog osiguranja i drugim socijalnim davanjima.¹¹ U svakom slučaju, Sud će imati u vidu ne samo način normiranja u konkretnoj državi, već će kao dodatni instrumenat za odlučivanje koristiti uporednopravnu analizu i pozvati se na trendove

---

⁷ ESLJP, *Aleksejev vs. Rusija*, 21. 10. 2010, par. 73.

⁸ ESLJP, *Opuz vs. Turska*, 9. 6. 2009.

⁹ ESLJP, *Begheluri i ostali vs. Gruzija*, 7. 10. 2014.

¹⁰ Christa Tobler, “Equality and Non-Discrimination under the ECHR and EU Law – A Comparison Focusing on Discrimination against LGBTI Persons”, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Heidelberg Journal of International Law (HJIL)* 74, (2014), str. 535. Vidjeti takođe: ESLJP, *Andrejeva vs. Letonija*, 18. 2. 2009, par. 87.

¹¹ ESLJP, *Andrejeva vs. Letonija*, par. 83; ESLJP, *Gaygusuz vs. Austrija*, par. 42; ESLJP, *Koua Poirrez vs. Francuska*, 30. 9. 2003, par. 46; ESLJP, *Stec i ostali vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*, 12. 4. 2006.

normiranja i/ili prakse koji su u tom trenutku aktuelni u drugim državama članicama Savjeta Evrope.¹²

Čini se da Sud u procesu procjene da li je došlo do diskriminacije drži tipičan kurs odlučivanja koji odlikuje veoma racionalan i realističan pristup pojedinačnim okolnostima, a koji omogućava široko praktikovanje prava i sloboda garantovanih Konvencijom, ali uz granice koje su prije svega postavljene kako pravima drugih lica tako i standardima javnog reda i morala. Tako je na primjer Sud našao da nema diskriminacije u slučaju *Cha'are Shalom Ve Tsedek protiv Francuske*¹³, koji je nastao na okolnostima spora u kojem francuske vlasti nisu dozvoljavale jevrejskoj zajednici sprovođenje ritualnog ubijanja životinja u vjerskim obredima, uz argumentaciju da se religijska verovanja mogu praktikovati i bez tog elementa kojim se ugrožava javno zdravlje. Sa druge strane, u slučaju *Redfearn protiv Ujedinjenog Kraljevstva*¹⁴, Sud nije razmatrao kršenje člana 14, ali je utvrdio kršenje člana 11 (Sloboda okupljanja i udruživanja) u okolnostima kada je vozač autobusa trpio negativne posljedice na poslu u državnoj službi, zbog političkog aktivizma u partiji krajnje desne orijentacije koja je promovisala diskriminatornu politiku prema različitim manjinama. Posredna pouka Suda u odnosu na eventualnu ocjenu kršenja člana 14 koja bi se ovdje (teorijski) mogla izvesti jeste da je potrebno da država jasno definiše domet takozvanih "specifičnih zahtjeva profesije" u svakom pojedinom slučaju. Naime, prema mišljenju Suda, sasvim je jasno razdvojena profesionalna sfera od političke aktivnosti u ovoj situaciji, budući da podnosilac pritužbe nije radio na poslovima na kojima bi čak i potencijalno mogao da propagira svoje političke stavove, a još je izvjesnije da tako nešto nije ni učinio. Stoga je preemptivna reakcija države kao poslodavca (premještanje na druge poslove a kasnije i otkaz ugovora o radu) predstavljala kršenje slobode političkog uvjerenja konkretne osobe, kao i diskriminaciju.

¹² Vidjeti, na primjer, presudu u slučaju *Petrović vs. Austrija*, 27. 3. 1998. Sud je u ovom slučaju procijenio da odluka da li će očevi primati naknadu za vrijeme odsustva radi njege djeteta spada u domen procjene države o socijalnim davanjima i da nema diskriminacije prema polu iako je propisima bilo predviđeno da majke uvijek dobijaju ovu naknadu a očevi nikada. Kao jedan od argumenata, Sud je upotrijebio i činjenicu da u zemljama članicama Savjeta Evrope ne postoje jedinstveni standardi, pa se, dakle, ne može govoriti o ustaljenoj praksi koja je, na neki način, prerasla u običajno pravilo kada je riječ o načinu uživanja ovog prava.

¹³ ESLjP, *Cha'are Shalom Ve Tsedek vs. Francuska*, 27. 6. 2000.

¹⁴ ESLjP, *Redfearn vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*, 6. 11. 2012.

2.2. Pojam posredne (indirektne) diskriminacije

Posredna diskriminacija je manje zastupljena u slučajevima pred ESLJP-om. Zbog toga je praksa koja se tiče prepoznavanja ove vrste diskriminacije dugo i pažljivo građena, zasnivajući se na opštim antidiskriminatornim principima ali istovremeno uvažavajući specifičnosti posredne diskriminacije. Tako je Sud u slučaju *Biao protiv Danske*¹⁵, sublimirajući dotadašnju praksu, izdvojio kvalitativnu razliku u odnosu na nesporednu diskriminaciju i praktično pojasnio sadržinu pojma posredne diskriminacije: “Opšta politika ili mjera koja stvara nesrazmjerno štetne efekte na određenu grupu može se smatrati diskriminacijom i onda kada nije posebno usmjerena na tu grupu i ne postoji diskriminatorna namjera. Ovo je slučaj, međutim, samo ako takva politika ili mjera nema ‘objektivno i razumno’ opravdanje. (...) Sud je u ranijim slučajevima prihvatio da razlika u tretmanu može da ima oblik nesrazmjerno štetnih efekata opšte politike ili mjera koje, iako izražene na neutralan način, predstavljaju diskriminaciju protiv neke grupe (vidjeti, na primjer, *Hugh Jordan protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, broj 24746/94, § 154, 4. 5. 2001). Takva situacija može da preraste u ‘posrednu diskriminaciju’, za koju se ne zahtijeva nužno diskriminatorna namjera.”

Posredna diskriminacija, prema stavu Suda, dakle, postoji u onim slučajevima u kojima naizgled neutralna norma stvara diskriminatorne posljedice, a da za tako nešto nema objektivnog i razumnog opravdanja (element koji je identičan utvrđivanju postojanja neposredne diskriminacije). Ovakav pristup određivanju pojma posredne diskriminacije u skladu je sa uporednopravnim definicijama, uključujući i pravo Evropske unije. Još značajnije, Sud ovakvim pristupom otkriva odnos između postojanja diskriminacije, protivpravnosti djelovanja, diskriminatorne posljedice i namjere da se diskriminiše. Diskriminacija će, naime, postojati i u onim slučajevima kada neko lice u dobroj vjeri (bez namjere da stvori diskriminatornu posljedicu) primjenjuje neki propis iz kojeg se ne može *prima facie* zaključiti da je diskriminatoran (ne postoji, dakle, ni namjera da se prekrši zakon – naprotiv, osoba koja stvara diskriminatornu posljedicu čini to primjenjujući neko obavezujuće pravno pravilo), ali upravo iz takve

---

¹⁵ ESLJP, *Biao vs. Danska*, par. 91, 103.

prakse nastaje nedozvoljeno razlikovanje lica prema nekom njihovom ličnom svojstvu ili statusu. Postojanje diskriminacije je određeno kao *objektivna činjenica* koja zavisi od postojanja diskriminatorne posljedice. Otuda kod posredne diskriminacije Sud utvrđuje da je ona izvršena bez obzira na namjeru, subjektivni doživljaj počinioca i (ne)postojanje kršenja propisa ili, kako je Sud u slučaju *D. H. i ostali protiv Češke* zaključio, “diskriminacija kojom se potencijalno krše odredbe Konvencije može da bude rezultat *de facto* situacije”.¹⁶

Prema Etinskom, Sud daje različite varijacije definicije posredne diskriminacije, koje su manje ili više slične citiranoj definiciji iz presude u slučaju *Hugh Jordan protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, ali se odnose na uži krug lica, u zavisnosti od okolnosti konkretnog predmeta. U više predmeta¹⁷ Sud je primijenio citiranu izreku na etničku diskriminaciju, dok je u nekim predmetima vezanim za diskriminaciju prema polu¹⁸ “uprostio” pristup i jednostavno naveo da postoji specifično pravilo koje, iako je neutralno formulisano, faktički pogađa veći procenat žena nego muškaraca.¹⁹

Princip razlikovanja jednakosti i ravnopravnosti odigrao je značajnu ulogu u prepoznavanju posredne diskriminacije i oblikovanju sadržine ovog pravnog instituta. U dobro poznatom slučaju *Thlimmenos protiv Grčke*, pritužilac je tvrdio da je diskriminisan prilikom zapošljavanja zbog svog vjerskog opredjeljenja. Thlimmenos je, naime, pripadao vjerskoj zajednici Jehovini svjedoci, zbog čega je odbio nositi oružje i služiti vojni rok. Međutim, zbog činjenice da nije služio vojni rok odbijen je na konkursu za posao računovođe. Iako je postupak sproveden po zakonskim propisima, pritužilac je tvrdio da je diskriminisan jer služenje vojnog roka nije moglo da bude presudno za obavljanje posla računovođe, odnosno nikako nije moglo da spada u domen “specifičnih zahtjeva profesije”. Sud je doista našao da postoji kršenje člana 14 u vezi s članom

¹⁶ ESLjP, *D. H. i ostali vs. Češka Republika*, 13. 11. 2007, par. 175.

¹⁷ ESLjP, *Sampanis i ostali vs. Grčka*, 5. 6. 2008, par. 68; ESLjP, *Oršuš i ostali vs. Hrvatska*, 16. 3. 2010, par. 150; ESLjP, *Horváth i Kiss vs. Mađarska*, 29. 1. 2013, par. 105.

¹⁸ ESLjP, *Hoogendijk vs. Holandija*, 6. 1. 2005, str. 21; ESLjP, *D. H. i ostali vs. Češka Republika*, par. 180.

¹⁹ Rodoljub Etinski, “Indirect Discrimination in the Case-Law of The European Court of Human Rights”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 1 (2013), str. 66.

9 Konvencije. U obrazloženju, Sud je, između ostalog, naveo: “Sud je do sada smatrao da je pravo iz člana 14 da se ne bude diskriminisan prilikom uživanja nekog od prava garantovanih Konvencijom prekršeno kada države različito tretiraju osobe u sličnim situacijama, bez objektivnog i razumnog opravdanja (vidjeti citiranu presudu u predmetu *Inze*, str. 18, par. 41). Međutim, Sud smatra da to nije jedini aspekt zabrane diskriminacije prema članu 14. Pravo da se ne bude diskriminisan u uživanju prava garantovanih Konvencijom prekršeno je i kada države bez objektivnog i razumnog opravdanja ne uspiju da različito tretiraju lica u značajno različitim okolnostima.”²⁰ Upravo je ovo razlikovanje jednakosti od ravnopravnosti poslužilo u daljnjem razlikovanju dozvoljene od nedozvoljene prakse i lakšem utvrđivanju posredne diskriminacije.²¹ Na primjer, Sud u slučaju *D. H. i ostali protiv Češke* takođe zaključuje da se davanje istovjetnih psiholoških testova romskoj i ostaloj djeci prilikom upisa u osnovnu školu, a na osnovu kojih se visok procenat romske djece upućuje u specijalna odjeljenja za djecu slabijeg mentalnog razvoja, može posmatrati kao jednak tretman, ali da je u pitanju situacija u kojoj je bilo potrebno testove prilagoditi u skladu sa specifičnim okolnostima, odnosno ponuditi romskoj djeci ravnopravan tretman umesto jednakog. Naime, bilo je sasvim očigledno da će jednako postupanje prema svojoj djeci dovesti do nesrazmjernog razlikovanja i objektivno neprihvatljivih rezultata koji se mogu smatrati diskriminatornim.²²

Raznovrsnost predmeta i sudskih stavova kada je riječ o posrednoj diskriminaciji dovela je do toga da se može govoriti o tri oblika posredne diskriminacije u praksi ESLJP-a. Prva postoji kada norma ili praksa kod koje na prvi pogled ne postoji razlika u tretmanu (i na taj način se kategoriše kao neutralna) u primjeni bude posebno nepovoljna za

---

²⁰ ESLJP, *Thlimmenos vs. Grčka*, 6. 4. 2000, par. 44. Ova formulacija ponovljena je u velikom broju odluka Suda. Vidjeti, na primjer: ESLJP, *Fretté vs. Francuska*, 26. 2. 2002, par. 39; ESLJP, *Oršuš i ostali vs. Hrvatska*, 26. 2. 2002, par. 149.

²¹ Tobler ovo naziva “aristotelovskim poimanjem jednakosti”, da se iste stvari (okolnosti) tretiraju jednako a različite na osnovu njihovih različitosti. Tobler, “Equality and Non-Discrimination under the ECHR and EU Law”, str. 529.

²² ESLJP, *D. H. i ostali vs. Češka Republika*, par. 200.

pripadnike određene grupe.²³ Drugi oblik postoji kada se primjenjuje neka opšta mjera koja utiče na nesrazmjerno visok procenat članova određene grupe, osim ukoliko je takav uticaj objektivno i razumno opravdan (diskriminacija nesrazmjernog uticaja).²⁴ Konačno, treći oblik postoji kada tvorci neke opšte mjere nisu, bez objektivnog i razumnog opravdanja, uspjeli da tretiraju na različit način pojedinca ili grupu, omogućavajući da se prema njima primijeni izuzetak od opšteg pravila.^{25,26}

2.3. Dokazivanje neposredne i posredne diskriminacije

Kao što je već istaknuto kod pojma direktne diskriminacije, ona je najčešće sadržana u nekoj očiglednoj aktivnosti koja je gotovo nesporna među stranama pred Sudom. Ono što je po pravilu sporno jeste priroda te aktivnosti, odnosno njen diskriminatorni karakter. Zbog toga je ESLJP tokom svoje prakse ustanovio određena pravila prilikom izvođenja dokaznog postupka. Najopštije gledano, postupak dokazivanja bi mogao da se svede na tri elementa: postojanje određene aktivnosti/prakse/politike za koju pritužilac tvrdi da je diskriminatorna; utvrđivanje različitog tretmana i komparatora (uporedivog lica/grupe lica koja se nalaze u sličnim okolnostima²⁷) i postojanje okolnosti koje mogu da dovedu do

²³ Vidjeti: ESLJP, *Hugh Jordan vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*, par. 154; ESLJP, *D. H. i ostali vs. Češka Republika*, par. 200; ESLJP, *Opuz vs. Turska*, par. 183.

²⁴ Vidjeti: ESLJP, *Sampanis i ostali vs. Grčka*, par. 68; ESLJP, *Oršuš i ostali vs. Hrvatska*, par. 150; ESLJP, *Horváth i Kiss vs. Mađarska*, par. 105.

²⁵ Vidjeti: *Biao vs. Danska*, par. 91, 103.

²⁶ Olivier de Schutter, *The Prohibition of Discrimination under European Human Rights Law: Relevance for the EU Non-discrimination Directives – An Update* (Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2011), str. 23.

²⁷ Utvrđivanje različitog tretmana podrazumijeva postojanje komparatora – osobe (osoba) koje se nalaze u identičnoj ili relevantno sličnoj situaciji kao i potencijalna žrtva diskriminacije. Analogna pozicija (situacija) komparatora ne mora da bude identična, dovoljno je da se generalni položaj lica može koristiti za poređenje s položajem potencijalne žrtve diskriminacije. Potom se mora pokazati da je tretman žrtve diskriminacije različit u odnosu na tretman komparatora. Konačno, Sud mora da utvrdi – da bi takav različit tretman predstavljao potencijalnu diskriminaciju – da je uzrokovan odredivim ličnim svojstvom, odnosno statusom žrtve diskriminacije. Vidjeti: ESLJP, *Fábián vs. Mađarska*, 5. 9. 2017. par. 113.

opravdanja različitog tretmana.²⁸ Na osnovu ovih elemenata sprovodi se takozvani test diskriminacije, koji podrazumijeva da Sud istražuje različite okolnosti slučaja.²⁹ U tom smislu, “utvrđivanje diskriminatornog ponašanja podrazumijeva davanje odgovora na niz sukcesivnih pitanja: Da li tužba zbog diskriminacije spada u oblast zaštićenog prava? Postoji li razlika u tretmanu? Da li se podnositelj zahtjeva nalazi u analognim situacijama u odnosu na drugu grupu? Da li postoji objektivno i razumno opravdanje za različit tretman? Da li je različit tretman uslovljen težnjom ka ostvarenju legitimnog cilja? Da li su sredstva koja su pritom primijenjena razumno srazmjerna legitimnom cilju? Da li razlika u tretmanu premašuje unutrašnje polje slobodne procjene države?”³⁰

Kada je riječ o teretu dokazivanja, Sud je u više prilika naglasio (nepisano) pravilo *prima facie* dokaza (dokaza “na prvi pogled”). Ukoliko, naime, pritužilac može da pokaže (učini vjerovatnim) da je došlo do različitog tretmana isticanjem činjenica koje zaista ukazuju na određeno ponašanje koje je *moglo da uzrokuje diskriminaciju*, teret dokazivanja se prebacuje, pa tužena država mora da dokaže da različitog tretmana nije bilo ili da je on bio u granicama polja slobodne procjene države, odnosno dozvoljen prema utvrđenim kriterijumima sudske prakse ESLJP-a (objektivno i razumno opravdan, radi ostvarenja legitimnog cilja, a da su sredstva koja su tom prilikom primijenjena bila razumna i srazmjerna).³¹

Kada je riječ o dokaznim sredstvima koje Sud upotrebljava, osim normativnih akata, izjava strana u postupku, izjava svjedoka, kao i

---

²⁸ Vidjeti, na primjer: ESLJP, *Gaygusuz vs. Austrija*, par. 42; ESLJP, *Sejdić i Finci v. Bosna i Hercegovina*, par. 34.

²⁹ Test je prvi put primijenjen u takozvanom “Belgijskom jezičkom slučaju” (ESLJP, *Predmet “koji se tiče određenih aspekata o zakonima o korištenju jezika u školovanju u Belgiji” vs. Belgija*, 23. 7. 1968) i još uvijek je u redovnoj upotrebi kada Sud odlučuje o kršenju člana 14 ili člana 1 Protokola 12. Arnardóttir ova pravila naziva “analitičkim okvirom za identifikovanje operativnih koncepata diskriminacije sadržanih u Konvenciji”. Arnardóttir, “Non-discrimination under Article 14 ECHR: the Burden of Proof”, *Scandinavian Studies in Law* 51, (2007), str. 14.

³⁰ Mario Reljanović i sar., *Kvadratura antidiskriminacijskog trougla u BiH: zakonski okvir, politike i prakse 2012–2016* (Sarajevo: Analitika, 2016), str. 37. Vidjeti, na primjer: ESLJP, *Andrejeva vs. Letonija*, par. 81–84; ESLJP, *Ünal Tekeli vs. Turska*, par. 51.

³¹ Vidjeti: ESLJP, *D. H. i ostali vs. Češka Republika*, par. 178; ESLJP, *Opuz vs. Turska*, par. 178; ESLJP, *Begheluri i ostali vs. Gruzija*, par. 172.

drugih zvaničnih dokumenata koji su direktno povezani s predmetom koji razmatra, ponekad koristi i takozvanu “*soft law*” argumentaciju. Može se izvući i opšti zaključak da Sud relativno često, u pokušaju da odredi trenutno stanje, kao i pravce evolucije pravnih normi, koristi mišljenja i neobavezujuća dokumenta Savjeta Evrope i drugih organizacija, uključujući i nevladine organizacije.³² Sud takođe u izvjesnom broju slučajeva, naročito u onima u kojima se rješava o problemu koji do sada nije bio zastupljen pred Sudom ili je jasno da su se opšte okolnosti promijenile od vremena rješavanja nekadašnjih problema, poseže za uporednopravnim analizama. Ove analize su usmjerene na istraživanja pravnih normi i prakse njihove primjene, uz neizbježan akcenat na sudsku praksu i argumentaciju nacionalnih sudova. Sud im pribjegava kako bi eventualno utvrdio širi evropski konsenzus u normiranju i samim tim koristio prihvaćene standarde bliske većini država.

Kada je riječ o posrednoj diskriminaciji, Sud ne odstupa od navedenih pravila dokazivanja. Međutim, svjestan da je posrednu diskriminaciju izuzetno teško dokazati, čak i upotrebom *prima facie* metoda, naglasak stavlja na statistiku kao sredstvo dokazivanja. U situacijama kada je diskriminacija posljedica neutralne norme koja u praksi stvara diskriminacione efekte, statistički podaci o tim efektima će biti dovoljni kao *prima facie* dokaz (to jest, dovoljno za prebacivanje tereta dokazivanja na tuženu stranu).³³ U već citiranom paragrafu 175 presude u slučaju *D. H. i ostali protiv Češke*, Sud jasno izražava stav da je dovoljno pokazati da neka politika/mjera ostavlja diskriminatorne posljedice na određenu grupu čak iako nije sama po sebi diskriminatorna, odnosno usmjerena na tu grupu. Ovu činjenicu je Sud obilato upotrebljavao da bi se utvrdio *prima facie* dokaz, dajući na taj način šansu pritužiocu da prebaci teret dokazivanja i u onim slučajevima u kojima nije postojao očigledan neravnopravan tretman. Odnos prema statističkim dokazima ESLJP je možda najbolje pojasnio u presudi u predmetu *Opuz protiv Turske*: “Kada je riječ o tome da li se statistika može smatrati dokazom,

³² Vidjeti, na primjer: ESLJP, *Petrović vs. Austrija*.

³³ Etinski, “Indirect Discrimination in the Case-Law of the European Court of Human Rights”, str. 67. Vidjeti takođe ESLJP, *D. H. i ostali vs. Češka Republika*, par. 188; ESLJP, *Horváth i Kiss vs. Mađarska*, par. 107.

Sud je u prošlosti naglasio da statistika sama po sebi ne može da ukaže na praksu koja se može smatrati diskriminatornom... Međutim, u novijim slučajevima diskriminacije u kojima su pritužiocu ukazivali na navodnu razliku u posljedicama primjene opšte mjere ili *de facto* situaciju... Sud se u velikoj mjeri oslanjao na statistiku koju su iznijele strane da bi pokazale razliku u tretmanu između dvije grupe (muškaraca i žena) u sličnim situacijama. Tako, u predmetu *Hoogendijk*, Sud naglašava: "Tamo gdje je pritužilac u mogućnosti da pokaže, na bazi neosporivih zvaničnih statistika, postojanje *prima facie* indikacije da određena norma – iako formulirana na neutralan način – zapravo ima efekta na očigledno višem procentu žena nego muškaraca, na tuženoj državi je da pokaže da je to rezultat objektivnih faktora koji nisu povezani sa bilo kojim oblikom diskriminacije po osnovu pola. Ako se teret dokazivanja razlika u efektu na muškarce i žene ne prebaci na tuženu državu, u praksi će biti ekstremno teško za pritužiocu da dokaže posrednu diskriminaciju."³⁴

Nakon što se teret dokazivanja prebaci na tuženu državu, na njoj je da dokaže da je postupanje bilo objektivno i razumno opravdano, radi ostvarenja legitimnog cilja, a da su sredstva koja su tom prilikom primijenjena bila razumna i srazmjerna. I ovdje je riječ o standardima koji će se cijeliti na osnovu okolnosti u svakom konkretnom slučaju. U pojedinim situacijama, države će pokušati da pobiju činjenice koje je druga strana izložila. Ovakva taktika neće, međutim, najčešće biti efikasna, jer su takve činjenice u većini slučajeva dovoljno utvrđene korišćenjem nacionalnih pravnih sredstava, odnosno u odlukama nacionalnih sudova koje su prethodile postupku pred ESLJP-om. Strategija kojoj se daleko češće pristupa svodi se na to da se ne spore iznijete činjenice, ali da se ili naglašava odsustvo diskriminatorne posljedice (odnosno veze između postupanja države i posljedice) ili se ukazuje na činjenicu da su mjere koje je država preduzela bile neophodne i zasnovane na zakonu, da nije postojala diskriminatorna namjera prilikom njihovog izvršenja, kao i da mjere nisu zadirale u prava građana više nego što je to najnužnije bilo potrebno. Vrlo često se kao argumenat iznosi "slobodno polje djelovanja države", odnosno činjenica da je neke mjere bilo nužno sprovesti kako bi se realizovale određene državne politike, u okviru kojih države imaju

---

³⁴ ESLJP, *Opuz vs. Turska*, par. 180.

šire polje uređenja odnosa. Da li će države u ovakvim pokušajima uspjeti, zavisi od okolnosti slučaja. U nekim situacijama nije na primjer dovoljno da se ističe legalitet i legitimitet postupanja – tako je Sud u slučaju *Zarb Adami protiv Malte* zaključio da diskriminatorna praksa ne mora da bude samo rezultat zakonskih mjera, već može da proističe iz faktičke situacije³⁵, što je sasvim u skladu s prirodom posredne diskriminacije. U slučaju *Oršuš i ostali protiv Hrvatske*, Sud je naročitu pažnju poklonio činjenici da je država bila nekonzistentna u postupanju koje je rezultiralo diskriminatornim posljedicama, što je svakako okarakterisano kao argumenat u korist pritužioca.³⁶

3. Ostali oblici diskriminacije utvrđeni praksom suda

3.1. Institucionalna i strukturalna diskriminacija

Pojmovi institucionalne i strukturalne diskriminacije su relativno slični i suštinski su povezani.

Institucionalna diskriminacija vezuje se za ostvarivanje određenih politika koje su po svojoj prirodi diskriminatorne. One se realizuju tako što dominantna grupa ili pojedinci koji kontrolišu institucije i odgovorni su za primjenu određenih politika primjenjuju mjere koje su štetne po pripadnike ostalih grupa, odnosno imaju namjeru da različito postupaju prema pripadnicima drugih grupa.³⁷ Pri realizaciji diskriminatorskih politika, dakle, postoji utemeljenje na diskriminatorskom postupanju, koje se odražava u namjeri da se pripadnicima određenih grupa neko pravo uskrati, odnosno da se dovedu na drugi način u različit položaj.

---

³⁵ ESLJP, *Zarb Adami vs. Malta*, 20. 6. 2006, par. 76. Ova konstatacija zapravo anulira taktiku države, koja svoje ponašanje pravda primjenom propisa koji sami po sebi nisu usmjereni ka stvaranju diskriminatornog efekta, ali se on javlja u praksi njihove primjene (u konkretnom slučaju, riječ je bila o neravnopravnosti polova). Citirano prema: Arnardóttir, “Non-discrimination under Article 14 ECHR”, str. 24–25.

³⁶ Vidjeti *dolje*, dio 3.6.

³⁷ Fred L. Pincus, “Discrimination Comes in Many Forms: Individual, Institutional, and Structural”, u *Readings for Diversity and Social Justice*, ur. Maurianne Adams i dr. (New York i London: Routledge, 2000), str. 31–35.

Strukturalna diskriminacija predstavlja primjenu neutralnih politika, koja za rezultat ima stavljanje pripadnika određenih grupa u neravnopravan položaj.³⁸ Kao i kod institucionalne diskriminacije, postoji grupa, odnosno pojedinci, koji primjenjuju određene politike sa diskriminatornom namjerom. Za razliku od prethodnog slučaja, ovdje se radi o posrednoj diskriminaciji primjenom naizgled neutralnih politika. Strukturalna diskriminacija je naročito vezana za pojam jednakosti i ravnopravnosti, koji je analiziran u prethodnom tekstu.

Sud je u više slučajeva razmatrao okolnosti koje upućuju na institucionalnu diskriminaciju. Iako ne upotrebljava ovaj izraz, postoje presude u kojima se jasno osvrće na *systemske pogreške* koje su dovele do neopravdanog različitog tretmana pojedinaca, a na osnovu njihove pripadnosti određenim grupama, odnosno na osnovu nekog njihovog ličnog svojstva ili statusa.

Postoji nekoliko poznatih slučajeva u kojima je Sud konstatovao institucionalnu diskriminaciju. Tako je u slučaju *E. B. protiv Francuske*³⁹ Sud našao da je prekršen član 14 u vezi s članom 8 EKLP-a prema ženi koja nije dobila dozvolu da usvoji dijete samo zato što se otvoreno izjasnila o svom homoseksualnom opredjeljenju. Iako je po francuskom zakonu pojedinac mogao da usvoji bez obzira na seksualno opredjeljenje, državni organi Francuske našli su da je u slučaju homoseksualne osobe to neprimjereno i na taj način počinili akt diskriminacije. U sličnim okolnostima, Sud je našao da je diskriminatorna odluka da otac koji je nakon razvoda živio u istopolnoj zajednici sa svojim partnerom samo zbog te činjenice nije mogao da viđa svoju ćerku i vrši roditeljska prava.⁴⁰ U slučaju *Mazurek protiv Francuske*⁴¹ neprihvatljivim je smatrano zakonsko rješenje da se vanbračna djeca tretiraju različito u odnosu na djecu koja su rođena u braku. Isto je Sud postupio u slučajevima pritužbe žene kojoj nije dozvoljeno da nakon udaje koristi djevojačko

---

³⁸ Ibid.

³⁹ ESLJP, *E. B. vs. Francuska*.

⁴⁰ ESLJP, *Salgueiro Da Silva Mouta vs. Portugal*, 21. 12. 1999.

⁴¹ ESLJP, *Mazurek vs. Francuska*, 1. 2. 2000. Presuda kojom je utvrđeno kršenje člana 14 u vezi s članom 1 Protokola 1 uz Konvenciju.

prezime⁴², kao i advokata koji nije mogao da se nastani u drugoj ruskoj federalnoj republici samo zato što je došao iz Čečenske federalne republike⁴³. Valjalo bi napomenuti i slučaj u kojem je Sud našao da *nema kršenja* člana 14 u vezi s članom 1 Protokola 1 Konvencije, a u kojem je supruga preminulog podnijela pritužbu zbog činjenice da nije bila u građanskom braku sa svojim suprugom već samo u vjerskom, koji država nije priznavala kao osnov za nasljeđivanje.⁴⁴ Sud je ovom prilikom stao na stanovište da je u pitanju legitimno polje djelovanja u okviru kojeg država može suvereno da oblikuje način vršenja određenih prava.

Zajedničko svim slučajevima u kojima je Sud našao kršenje nekog prava jeste da se odnose na zakonska rješenja koja su direktno stavljala određena lica u neravnopravan položaj i samim tim bila diskriminatorna i protivna Konvenciji. Posljedice primjene takvih akata su ukazivale na *sistemske nedostatke* u propisima tuženih država, koji su proizvodili negativne posljedice po pritužioce, ali i ostavljali daleko ozbiljniji trag u faktičkom položaju širih grupa građana koji su njihovom primjenom bili uskraćeni za vršenje nekog od garantovanih prava.

Slučajevi strukturalne diskriminacije vezani su za posrednu diskriminaciju. Kao što je već napomenuto, takvih slučajeva je bilo srazmjerno malo u praksi Suda. Međutim, u pojedinim okolnostima Sud je veoma efikasno percipirao strukturalnu diskriminaciju. U presudi slučaja *Aleksejev protiv Rusije*⁴⁵, Sud naglašava da je lični odnos gradonačelnika Moskve prema gej populaciji direktno uticao na zabranu održavanja skupa posvećenog različitostima i pravima seksualnih manjina: "U prethodnom tekstu je utvrđeno da je osnovni razlog zabrane koja je nametnuta događajima koje je organizovao podnosilac pritužbe taj da su vlasti sa negodovanjem gledale na demonstracije koje promovišu homoseksualnost. (...) Posebno, Sud ne može da zanemari snažne lične stavove koje je gradonačelnik Moskve javno izrekao, kao i

⁴² ESLjP, *Ünal Tekeli vs. Turska*.

⁴³ ESLjP, *Timishev vs. Rusija*, 13. 12. 2005.

⁴⁴ ESLjP, *Şerife Yiğit vs. Turska*, 2. 11. 2010.

⁴⁵ ESLjP, *Aleksejev vs. Rusija*. Sud je u ovom slučaju utvrdio kršenje člana 14 u vezi s članom 11 Evropske konvencije o ljudskim pravima.

to da izvjesno postoji veza između tih izjava i zabrane.”⁴⁶ U više navrata se Sud bavio pravima lica koja su legalno promijenila pol, a koja zbog te činjenice nisu mogla da ostvare ravnopravan položaj sa ostalim građanima zbog zakonskih prepreka koje su bile rezultat sistemskih nedostataka odredbi o situacijama promjene pola i na taj način direktno stvarale efekat neravnopravnosti.⁴⁷ U slučaju *Opuz protiv Turske*⁴⁸, Sud je našao da je neprimjena zakonskih odredbi o zaštiti od nasilja u porodici zapravo dobila oblik diskriminacije prema polu, budući da su dominantne žrtve bile žene, i našao da je prekršen član 14 Konvencije u vezi s članovima 2 i 3. U dva slučaja u kojima su se očevi djece rođene van braka žalili na odluke državnih institucija Njemačke da ne mogu da viđaju djecu nakon raspada zajednice sa majkom djeteta, Sud je našao da je neprihvatljiva generalizacija da očevi uopšteno izražavaju veoma malo interesa da učestvuju u odgajanju i vaspitanju svoje vanbračne djece i da takav stav predstavlja kršenje člana 14 u vezi s članom 8 Konvencije.⁴⁹

Slučaj *Nachova i ostali protiv Bugarske*⁵⁰ zasnivao se na tvrdnji roditelja da su vojnici romske nacionalnosti koji su nesrećnim slučajem stradali u vršenju dužnosti poginuli zbog propusta koji su bili povezani sa njihovom nacionalnom, odnosno etničkom, pripadnošću. Sud je stao na stanovište da nije bila u pitanju egzekucija vojnika iz razloga etničke pripadnosti, ali da je država počinila diskriminaciju zbog toga što nije uložila potrebnu pažnju i energiju da ispita okolnosti pod kojima su vojnici stradali, a da je tu činjenicu moguće povezati sa njihovom etničkom pripadnošću – to je bilo dovoljno da se konstatuje kršenje člana 14 u vezi s članom 2 Konvencije.

Jedan od najpoznatijih slučajeva strukturalne diskriminacije je već analizirani *D. H. i ostali protiv Češke Republike*. Na ovom mjestu bi

---

⁴⁶ Ibid., par. 109.

⁴⁷ Vidjeti slučajeve: ESLJP, *Christine Goodwin vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*, 11. 7. 2002; *I. vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*, 11. 7. 2002; *Sheffield i Horsham vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*, 30. 7. 1998.

⁴⁸ ESLJP, *Opuz vs. Turska*.

⁴⁹ ESLJP, *Sommerfeld vs. Njemačka*, 8. 7. 2003, par. 81. Vidjeti takođe: ESLJP, *Hoffmann vs. Njemačka*, 11. 10. 2001.

⁵⁰ ESLJP, *Nachova i ostali vs. Bugarska*, 6. 7. 2005.

se samo moglo dodati da je prepoznavanje posredne diskriminacije veoma važno kako bi se uopšte govorilo o strukturalnoj diskriminaciji. Rezultati posredne i strukturalne diskriminacije mogu, međutim, biti i dublji, odnosno ozbiljniji kada je riječ o trajnijim posljedicama na neku populaciju, identično kao kod sistemske diskriminacije. U ovom konkretnom slučaju, neprepoznavanje potrebe da se romskoj djeci ponude drugačiji kriterijumi na upisu u škole, odnosno da se propisi prilagode drugačijim okolnostima prilikom upisa kako se romska djeca ne bi masovno upisivala u specijalna odjeljenja za djecu ometenu u razvoju, doveo je do trajnih posljedica kada je riječ o stepenu obrazovanja romske djece, nastavku školovanja i pristupu visokom obrazovanju, odnosno njihovoj drastično lošijoj kasnijoj poziciji na tržištu rada.

3.2. Uznemiravanje (zlostavljanje)

Sud se u slučajevima diskriminacije ne bavi mobingom budući da se u ubjedljivoj većini zemalja potpisnica EKLP-a mobing ne smatra oblikom diskriminisanja lica (Bosna i Hercegovina jedan je od rijetkih izuzetaka po tom pitanju). Postoji, međutim, praksa koja se vezuje za slučajeve uznemiravanja (engl. *harassment*), koje se percipira kao diskriminacija i koje, u smislu pravnog opredjeljenja instituta, nema mnogo zajedničkih elemenata s pojmom mobinga.

U slučaju *Christine Goodwin protiv Ujedinjenog Kraljevstva* Sud je primijetio da se podnositeljka pritužbe, između ostalog, žalila i na seksualno uznemiravanje od strane njenih kolega, koje je bilo rezultat njene promjene pola. Za ovaj slučaj se vezuje i apsurdna činjenica da njeno obraćanje Industrijskom tribunalu radi pravne zaštite nije bilo uspješno, jer se prema tadašnjem zakonodavstvu seksualno uznemiravanje odnosilo na aktivnosti prema različitom polu, dok je ona u očima zakona i dalje bila – muškarac. Sud je u ovom slučaju našao da postoji povreda članova 8 i 12 Konvencije, dok o eventualnoj povredi člana 14 nije raspravljao.

U slučaju *Grzelak protiv Poljske*⁵¹ zaključeno je da je učeniku koji nije želio da pohađa vjersku nastavu u školi i koji je zbog toga trpio

⁵¹ ESLJP, *Grzelak vs. Poljska*, 15. 6. 2010.

određene posljedice u daljnjem obrazovanju, prekršeno pravo na slobodu misli, savjesti i vjeroispovijesti, kao i da je tim povodom diskriminisan. Roditelji djeteta (podnosioci pritužbe) su takođe tvrdili da je dječak zbog odbijanja da prisustvuje časovima vjeronauke, koji inače nisu bili obavezni, trpio maltretiranje od strane vršnjaka, zbog čega je morao da promijeni veći broj škola u kratkom periodu. U samom tekstu pritužbe (i kasnije presude) se koristi izraz “fizičko i psihološko uznemiravanje” (engl. *physical and psychological harassment*), ali je u modernoj literaturi uobičajeno korišćenje termina *bullying* (za sada bez pravog prevoda u pravnoj literaturi, obično se kao sinonim koristi izraz “vršnjačko nasilje”), koji upravo obuhvata navedene elemente uznemiravanja i zlostavljanja, a koji se po pravilu dešava zbog nekog svojstva ili statusa djeteta koji ga kvalifikuje kao ugroženu manjinu u školskoj (ili drugoj) populaciji.

U većem broju slučajeva bi se, međutim, pojam “uznemiravanja” prije mogao podvesti pod klasični pojam “zlostavljanja”, odnosno “torture”. Sud je, naime, u slučajevima *Balázs protiv Mađarske*⁵², *Grigoryan i Sergejeva protiv Ukrajine*⁵³, *Identoba i ostali protiv Gruzije*⁵⁴, *Belgheluri i ostali protiv Gruzije*⁵⁵ i *Opuz protiv Turske*⁵⁶ našao da postoji uznemiravanje koje je zasnovano na nekom diskriminatornom motivu, a koje je dovelo do kršenja člana 3 Konvencije – Zabrana mučenja i ponižavajućeg postupanja. Intenzitet i metodi “uznemiravanja” su u ovim slučajevima naveli Sud da se posveti bližoj sadržini samog pojma zlostavljanja i da pojasni kada će

---

⁵² ESLJP, *Balázs vs. Mađarska*, 20. 10. 2015.

⁵³ ESLJP, *Grigoryan i Sergejeva vs. Ukrajina*, 28. 3. 2017. Sud je našao da maltretiranje jermenskog građanina od strane ukrajinske policije jeste kršenje člana 14 u vezi s članom 3.

⁵⁴ ESLJP, *Identoba vs. Gruzija*, 12. 5. 2015. U ovom slučaju, Sud je procijenio da je napad na gej aktiviste tokom njihove mirne šetnje, u datim okolnostima slučaja, i psihičkim i mentalnim posljedicama po žrtve, uistinu kršenje zabrane mučenja i nečovječnog postupanja iz člana 3 Konvencije.

⁵⁵ ESLJP, *Belgheluri i ostali vs. Gruzija*. Slučaj je pokrenut povodom pritužbi pripadnika Jehovinih svjedoka, koji su na više lokacija u dužem periodu bili izloženi fizičkom i psihičkom maltretiranju. Na ove incidente država nije adekvatno reagovala i nije pronašla počinioca. Sud je našao da postoji kršenje člana 14 u vezi s članovima 3 i 9.

⁵⁶ ESLJP je u predmetu *Opuz vs. Turska* procijenio da porodično nasilje ima za posljedicu i kršenje članova 2 i 3, a budući da su žrtve nasilja dominantno žene, da je ono i rodno zasnovano, odnosno da postoji kršenje člana 14 u vezi s članovima 2 i 3.

ono prerasti u ozbiljniji oblik torture. Tako je ESLJP zaključio da “čak i kada žrtva nije pretrpjela ozbiljne ili trajne fizičke povrede, Sud zaključuje da tjelesno kažnjavanje adolescenta treba predstaviti kao ‘ponižavajuće’ u mjeri u kojoj ono predstavlja napad na ‘ono što je upravo jedan od glavnih ciljeva člana 3 – da zaštiti čovjekovo dostojanstvo i fizički integritet’ (vidjeti *Tyrer protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, 25. 4. 1978, § 33, Serija A, broj 26). Pored toga, Evropska komisija za ljudska prava prihvatila je, u kontekstu akata koji se mogu pripisati državnim službenicima, da diskriminacija zasnovana na rasi može u određenim okolnostima da predstavlja ‘ponižavajuće postupanje’ u smislu člana 3.”⁵⁷

Ovakva praksa će zasigurno imati svoje izraženo mjesto u daljnjem postupanju Suda u sličnim slučajevima budući da se pokriva veliki broj relativno raznorodnih situacija koje povezuje ono što ESLJP generički naziva “loše postupanje” (engl. *ill-treatment*) od strane države ili drugih lica a na koje država ne reaguje adekvatno. Sasvim je sigurno da “loše postupanje” obuhvata i vrijeđanje, kao i druge verbalne i fizičke radnje (na primjer, pljuvanje, guranje) koje nemaju ugrožavajuće posljedice po fizički integritet ličnosti, ali su usmjerene na njegovo dostojanstvo, odnosno na ponižavanje tog lica. Ukoliko su takvi postupci zasnovani na nekom ličnom svojstvu ili statusu žrtve (a u presudi u slučaju *Opuz protiv Turske* vidi se jasna namjera Suda da se ono tumači najšire moguće), onda će biti riječ o diskriminaciji koja je povezana s kršenjem člana 3 Konvencije.

3.3. Diskriminatorni govor

U skladu sa svojim pozicioniranjem kada je riječ o “lošem postupanju”, Sud je u nekoliko prilika naglasio da je diskriminatorni govor takođe jedan od elemenata koji utiču na postojanje diskriminacije i poniženje žrtve, koje može rezultirati kršenjem člana 3 Konvencije. U citiranom mišljenju iz presude u slučaju *Balázs protiv Mađarske*, Sud dalje naglašava: “Diskriminatorne opaske i rasističke uvrede moraju se u svakom slučaju posmatrati kao otežavajući faktor kada se razmatra da li je bilo lošeg postupanja u smislu člana 3. (...) Pored toga, Sud je u prethodnim slučajevima zaključio da su Romi zbog svoje burne historije i konstantnog

⁵⁷ ESLJP, *Balázs vs. Mađarska*, par. 48–49.

iskorjenjivanja postali specifičan tip ugrožene i ranjive manjine. Zbog toga zahtijevaju posebnu zaštitu (vidjeti: *D. H. i ostali protiv Češke Republike*, broj 57325/00, § 182, ECHR 2007-IV). Sud smatra da je, kada su u pitanju krivična djela počinjena protiv pripadnika posebno ranjivih grupa, neophodno sprovesti energičnu istragu.⁵⁸ U takođe citiranom slučaju *Identoba i ostali protiv Gruzije* Sud je ponovio isto mišljenje, a povodom napada na učesnike Parade ponosa, dodajući: “Tretman se može kvalifikovati kao ponižavajući kada u svojim žrtvama izaziva osjećanja bola, straha i inferiornosti, sposoban da izazove uniženje i diskreditaciju.”⁵⁹

Sud je, dakle, uspostavio jasne standarde percepcije diskriminacionog govora – nedozvoljeno je svako vrijeđanje, vulgarno ili ne, koje ima za cilj da se unizi neko lice na osnovu njegove ili njene pripadnosti nekoj ranjivoj grupi, ličnog svojstva ili statusa. Ovakvo ponašanje samo po sebi ne mora da izazove diskriminaciju žrtve, ali u kombinaciji sa drugim faktorima, a naročito imajući u vidu okolnosti u kojima se dešava, kao i ličnost žrtve (uzrast, pripadnost nekoj od posebno ranjivih grupa) i posljedice koje izaziva, može da predstavlja jedan od instrumenata za kršenje člana 3 Konvencije. Diskriminatorni govor, naravno, stvara i diskriminatorne posljedice. Tako je u slučaju *Feryn pred Evropskim sudom pravde*⁶⁰ (u daljnjem tekstu: ESP), diskriminatorni govor direktora kompanije Feryn da ne može da zapošljava imigrante jer korisnici usluga nemaju povjerenja u njih bio dovoljan da ESP ocijeni da kompanija sprovodi diskriminatornu politiku zapošljavanja, kao i da javno istupanje u kojem se unaprijed ograničava pristup poslovima određenoj grupaciji samo na osnovu njihove nacionalnosti predstavlja direktnu diskriminaciju⁶¹. Takođe, diskriminatorni govor ne mora da bude prenijet preko medija – dovoljno je da postoji neki oblik javnosti prilikom samog događaja (na ulici, u javnom prevozu, u restoranu i slično).

---

⁵⁸ Ibid., par. 49 i 53.

⁵⁹ ESLjP, *Identoba vs. Gruzija*, par. 65.

⁶⁰ Sud EU, *Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding vs Firma Feryn NV*, 10. 7. 2008.

⁶¹ European Commission, Legal Service, “C-54/07 Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding v Firma Feryn NV, Judgment of 10 July 2008: Summaries of Important Judgements”, 2008.

3.4. Podsticanje na diskriminaciju

Sud se rijetko bavio pitanjem podsticanja na diskriminaciju. U analiziranom uzorku predmeta pred ESLJP-a, samo se u jednoj presudi izričito pominje da je počinitelj "podsticao na diskriminaciju", ali sama presuda ne sadrži obrazloženje kako se to dogodilo, niti je to okolnost slučaja koju Sud uzima za presudnu ili makar naročito značajnu. U slučaju *M. C. i A. C. protiv Rumunije*⁶², Sud je konstatovao da je postojalo podsticanje na diskriminaciju pozivanjem na napad na učesnike gej parade, nakon njenog završetka. Sud je u ovom slučaju konstatovao da je napad predstavljao kršenje Konvencije, a da je cio događaj predstavljao, imajući u vidu da su žrtve napadnute zbog svoje seksualne orijentacije, kršenje člana 14 u vezi s članom 3 Konvencije.

Podsticanje na diskriminaciju je svakako uvezano sa diskriminatornim govorom, koji, kada se izjavi u javnosti u određenim okolnostima (društvena pozicija i/ili autoritet lica) i u naročitoj konotaciji (ili nekim konkretnim povodom), može značiti stav govornika da su određeni postupci, u svojoj suštini diskriminatorni i nedozvoljeni, opravdani i čak poželjni u društvu. Tako se može zaključiti da je ESLJP ukazao na isti problem, mada ga nije direktno nazvao podsticanjem na diskriminaciju, u citiranom slučaju *Aleksejev protiv Rusije*⁶³, kada je doveo u vezu nastup gradonačelnika Moskve sa zabranom gej parade i atmosferom nasilja prema seksualnim manjinama koja je tom prilikom kreirana.

3.5. Viktimizacija

Viktimizacija, kao različit tretman onih koji su tražili zaštitu povodom diskriminacije, upravo zbog činjenice obraćanja vlastima kako bi se daljnja diskriminacija spriječila ili počinioci sankcionisali, povezana je i sa institucionalnom i strukturalnom diskriminacijom. Sud nije posebno utvrđivao okolnosti koje dovode do viktimizacije, niti je razmatrao okolnosti postojanja viktimizacije kao oblika diskriminacije, ali je u pojedinim slučajevima smatrao za shodno da napomene u presudama

⁶² ESLJP, *M. C. i A. C. vs. Rumunija*, 12. 4. 2016.

⁶³ Vidjeti *supra*, dio 3.1.

da je viktimizacija, kao oblik dodatne diskriminacije žrtve, neprihvatljiva i zabranjena.

Viktimizacija se najčešće javlja kao posljedica obraćanja državnim organima građana koji su pretrpjeli neku vrstu diskriminacije. Tako je u slučaju *Balázs protiv Mađarske* postojala jasna viktimizacija povrijeđenih Roma. Do ovog zaključka se dolazi zbog činjenice da je jedan od napadača državni službenik (zatvorski čuvar) i da su, shodno tome, istraga i krivični postupak, iako je trebalo da budu obavljeni relativno jednostavno (napadač je bio identifikovan od strane jedne od žrtava), bili ispunjeni opstrukcijama. Čak je i inicijalna reakcije policije koja je privela učesnike tuče bila da se ukaže medicinska pomoć samo napadaču. Time su žrtve još jednom diskriminirane jer državni organi nisu obavljali svoje dužnosti, kako je zakonom predviđeno, samo zbog činjenice da je riječ o pripadnicima romske nacionalnosti. U slučaju *Identoba i ostali protiv Gruzije*, Sud je otišao korak dalje i detaljno pojasnio okolnosti zbog kojih je važno da državni službenici svoje dužnosti izvršavaju na zakonit način i bez diskriminisanja onih koji im se obrate za pomoć zbog kršenja prava: “Država mora da bude ultimativni garant principa pluralizma, tolerancije i otvorenosti. (...) Obaveze države na činjenje su posebno važne kada je riječ o osobama koje zastupaju nepopularne stavove ili pripadaju manjinama, jer su one izloženije viktimizaciji.”⁶⁴ Nedovoljna ili nepostojeća reakcija države, koja se pri tome pravda postojećim zakonskim odredbama, nije, dakle, dovoljna da bi država pokazala svoju neutralnost prilikom vršenja funkcija zaštite građana. Sud uzima u obzir i *faktičko stanje* – uvijek kada državni organi ne pokažu dovoljno agilnosti i spremnosti da zaštite žrtve diskriminacije, postojeće viktimizacija, bez obzira na činjenicu da li su važeći propisi formalno poštovani i bez obzira na to kakvi se izgovori koriste – uključujući i objektivno otežavajuće okolnosti – da se opravda izostanak efikasne zaštite žrtava.

---

⁶⁴ ESLJP, *Identoba vs. Gruzija*, par. 94. Iđentičan citat u: *Bączkowski i ostali vs. Poljska*, 3. 5. 2007, par. 64.

3.6. Segregacija

Segregacija se u praksi Suda sreće kao posljedica diskriminatornog postupanja kod posredne diskriminacije, prije nego kao poseban oblik diskriminacije. U slučaju *D. H. i ostali protiv Češke*, podnosioci pritužbe su naveli da postavljanje identičnih uslova (testova) za upis romske djece u školu kao i za ostalu populaciju dovodi do *de facto* segregacije, odnosno do njihovog masovnog upisivanja u posebna odjeljenja za nedovoljno razvijenu djecu, čime se zapravo stvaraju dva obrazovana sistema – jedan za generalnu populaciju i jedan za romsku populaciju.⁶⁵ Sud u svom zaključku potvrđuje da postupci čeških vlasti imaju u konačnom ishodu segregaciju, kao i da saglasnost koju su roditelji davali da djeca mogu da se upisuju u specijalna odjeljenja nije od značaja, jer je njihov neravnopravan tretman nastajao još prilikom samog testiranja, nakon kojeg su donošene odluke o mentalnom razvoju i intelektualnim sposobnostima romske djece.⁶⁶

Sličnim problemom se Sud bavio nekoliko godina kasnije, u pomenutom slučaju *Oršuš i ostali protiv Hrvatske*, koji se odnosio na segregaciju romske djece u posebna odjeljenja, koja je bila zasnovana na nepoznavanju hrvatskog jezika. Sud ovaj slučaj izdvaja od prethodnog, jer djeca nisu pohađala specijalnu školu već redovnu, ali prema posebnom programu. Razlika u tretmanu je ipak očigledno postojala jer se izdvajanje odnosilo samo na jednu etničku grupu, odnosno na romsku djecu. Stoga je Sud problematiku odlučivanja sveo na odgovor na pitanje: da li su vlasti Hrvatske uradile sve što su mogle da romsku djecu što prije uključe u redovan proces obrazovanja? Ovakav pristup nije samo nastavak rezonovanja Suda iz predmeta *D. H. i ostali protiv Češke*, već u kvalitativno drugačijim okolnostima slučaja predstavlja nadogradnju argumentacije koja je u tom predmetu izložena u korist dokazivanja činjenice da postoji diskriminacija, kao i da postoje segregacione posljedice diskriminacije, bez direktnog oslanjanja na

⁶⁵ ESLJP, *D. H. i ostali vs. Češka Republika*, par. 25. U presudi su citirani i drugi izvori koji detaljno objašnjavaju nedozvoljenu i diskriminatornu praksu segregacije romske djece u školama, u različitim zemljama svijeta.

⁶⁶ *Ibid.*, par. 203, 207–208.

statističke podatke kao pokazatelj indirektna diskriminacije.⁶⁷ Naime, Sud se fokusira na reakciju države na nejednak početni položaj romske djece, u odnosu na ostalu. Nepoznavanje jezika na kojem se prati redovan školski program svakako je veliki problem za uključivanje romske djece u redovna odjeljenja. Međutim, mjera koju država preduzima – njihovo izmještanje u posebna odjeljenja – može da bude prihvatljiva (srazmjerna i usmjerena ka ostvarivanju legitimnog cilja) samo ukoliko su posebna odjeljenja formirana da bi se kroz poseban program jezičke barijere prevazišle u što kraćem vremenu. Sud, međutim, dolazi do zaključka da to nije slučaj: pojedini pritužnici su tek nakon dvije godine pohađanja redovnih odjeljenja (period u kojem im niko nije zamjerio poznavanje jezika) bili proslijeđeni u romska odjeljenja.⁶⁸ Dalje, preispitivanjem kurikuluma zaključuje se da su identični oni koji su realizovani u romskim odjeljenjima i ostalim odjeljenjima. Konačno, nakon što su romska djeca bila upisana u posebna odjeljenja, niko sa njima nije konstantno i planski radio na prevazilaženju problema jezičke barijere – što jasno pokazuje da je, sa jedne strane, nepoznavanje jezika bilo samo izgovor za segregaciju, a, sa druge, da nisu učinjeni naponi da se faktori koji su doveli do segregacije otklone. Sud, sa druge strane, smatra da su naponi morali biti sistematski i efikasni kako bi se djeci što prije pružila šansa da nastave školovanje u mješovitim odjeljenjima.⁶⁹ Tako postupanje države koje nije samo po sebi diskriminatorno (u smislu prilagođavanja školskog sistema onima koji se ne nalaze u ravnopravnom položaju) zapravo rezultira diskriminacijom, odnosno segregacionim posljedicama.

---

⁶⁷ ESLJP, *Oršuš i dr. vs. Hrvatska*, par. 152–153. Sud se inače u presudi poziva i na slučaj *Sampanis i ostali protiv Grčke*. I ovaj slučaj se odnosi na segregaciju romske djece u osnovnoj školi, koja je uz to bila praćena i incidentima vezanim za rasnu netrpeljivost, a koji su bili inicirani od strane roditelja neromske djece (vidjeti par. 151 presude *Oršuš i ostali protiv Hrvatske*).

⁶⁸ *Ibid.*, par. 161.

⁶⁹ Različiti pritužnici su različito tretirani, pa su neki od njih imali dodatne časove hrvatskog jezika u nekim periodima školovanja, po pravilu nekonzistentno, a drugi nikada nisu imali takve časove. *Ibid.*, par. 167–170, 172.

4. Afirmativne mjere

Afirmativne mjere, kao reakcija države na dugotrajnu i sistemsku ili strukturalnu diskriminaciju, po pravilu će predstavljati izuzetak od pravila da različit tretman lica dovodi do diskriminacije. Sud je o afirmativnim mjerama, u pregledanom uzorku odluka, vrlo rijetko odlučivao. One su se uglavnom pominjale kada je riječ o testu diskriminacije i mogućim legalnim i legitimnim izuzecima od kršenja člana 14.

U slučaju *Andrle protiv Češke*⁷⁰ koji se ticao uslova za sticanje penzije, Sud je našao da nema kršenja člana 14 Konvencije u vezi s članom 1 Protokola 1 uz Konvenciju. Različit tretman osiguranika, Sud je pojasnio na sljedeći način: “Sud nalazi da je prvobitni cilj razlikovanja godina potrebnih za penzionisanje zasnovanih na broju djece koju su žene podigle bio da se kompenzuje faktička nejednakost između muškaraca i žena. U svjetlu specifičnih okolnosti ovog slučaja, ovakav pristup ostaje razuman i objektivno opravdan po ovom osnovu, dok god socijalne i ekonomske promjene ne učine poseban tretman žena nepotrebnim. S obzirom na zahtjevnu reformu penzionog sistema, koja još uvijek traje u Češkoj Republici, Sud nije ubijeđen da su vremenski okvir i obim mjera koje su češke vlasti preduzele da bi ispravile nejednakosti u pitanju, bile toliko nerazumne da prevazilaze široko polje tolerancije koje je dozvoljeno u ovoj oblasti.”⁷¹

Stanovište Suda je da država u okvirima prostora za djelovanje koji Konvencija ostavlja može da postupa različito prema licima u identičnim ili sličnim okolnostima a da pri tome ne prekrši Konvenciju ukoliko je takvo postupanje zasnovano na sprovođenju srazmjernih mjera i razumno opravdano pokušajem da se ispravi faktička nejednakost koja postoji prema pripadnicima određenih grupa. Upravo bi odsustvo tih mjera produžilo diskriminatornu praksu koja postoji ili bi dovelo do sekundarne diskriminacije – u konkretnom slučaju, žene koje su svoju profesionalnu karijeru podredile brizi o djeci imale bi poteškoća i da ostvare prava iz penzionog osiguranja. Afirmativna akcija se, dakle, definiše kao skup

⁷⁰ ESLJP, *Andrle vs. Češka Republika*, 17. 2. 2011.

⁷¹ Ibid., par. 60.

mjera kojima se pokušava ublažiti efekat već prisutne dugoročne diskriminacije. Iako se iz citiranog teksta ne može izvući direktan zaključak, čini se da su takve mjere ne samo opravdane (u smislu da ne dovode do kršenja EKLJP-a) već i poželjne u onim aspektima društvenih aktivnosti u kojima intervencija države može kvalitativno da poboljša položaj pripadnika određene tradicionalno ranjive i marginalizovane, diskriminirane grupe.

5. Evolucija sudske prakse

Sud Konvenciju razumijeva kao “živi dokumenat”, čije se tumačenje može mijenjati u zavisnosti od evolucije shvatanja o pojedinim društvenim i drugim fenomenima relevantnim za ostvarivanje i zaštitu prava garantovanim ovim međunarodnim instrumentom. U slučaju *Christine Goodwin protiv Ujedinjenog Kraljevstva*⁷², Sud na primjer konstatuje: “Budući da je Konvencija na prvom mjestu i prije svega sistem za zaštitu ljudskih prava, Sud mora da uzme u obzir i promjenu okolnosti unutar tužene države i država ugovornica generalno i da reaguje, na primjer, na bilo koju promjenu od značaja za standarde koji se žele postići. (...) Od najveće je važnosti da se Konvencija interpretira i primjenjuje na način koji omogućava da prava koja sadrži budu pravična i primjenjiva, a ne teorijska i iluzorna. Propuštanje Suda da održi dinamičan i evolutivan pristup odista bi značilo rizikovati bilo kakvu promjenu ili poboljšanje.”

Kada je riječ o slučajevima diskriminacije, zanimljivo je pratiti kako Sud rezonuje u pojedinim slučajevima, a imajući u vidu evolutivni pristup tumačenju normi EKLJP-a. Tako, na primjer, u slučaju *Fretté protiv Francuske*⁷³ Sud nalazi da nema kršenja člana 14 u vezi s članom 8 Konvencije, u situaciji kada je muškarcu koji se otvoreno deklarirao kao homoseksualac odbijen zahtjev za usvojenje, iako je francuski zakon

---

⁷² ESLJP, *Christine Goodwin vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*, par. 74. Slične formulacije mogu se naći i u drugim presudama u kojima se Sud bavio odnosom svog stava prema prethodno utemeljenoj praksi (vidjeti, na primjer, ESLJP, *S. L. vs. Austrija*, 9. 1. 2003, par. 39).

⁷³ ESLJP, *Fretté vs. Francuska*.

dozvoljavao usvojenje kako od strane bračnog para, tako i od strane pojedinca. Ova presuda je donijeta 2002. godine. Međutim, već 2008. godine Sud mijenja svoj stav i u presudi u slučaju *E. B. protiv Francuske*⁷⁴ nalazi da je sprečavanje žene homoseksualnog opredjeljenja da usvoji dijete diskriminacija i da predstavlja kršenje člana 14 Konvencije u vezi s članom 8, iako je riječ o ocjeni postupaka državnih organa prema istom zakonu Francuske kao u slučaju iz 2002. godine. Evolucija prava pripadnika seksualnih manjina u odnosu na usvojenje se tu, međutim, ne završava. U slučaju *Gas i Dubois protiv Francuske*⁷⁵ Sud je cijenio da li postoji diskriminacija (kršenje člana 14 u vezi s članom 8) u okolnostima u kojima je država spriječila partnerku majke djeteta da usvoji dijete, iako su njih dvije bile u zajednici. Iako je Sud došao do zaključka da nema kršenja prava iz Konvencije, obrazloženje ovakve odluke je veoma indikativno i praktično najavljuje praksu koja će uslijediti. Sud, naime, dolazi do zaključka da diskriminacija ne postoji jer, prema francuskom zakonu, djecu mogu da usvoje pojedinci i bračni parovi, dok ne postoji ista mogućnost za vanbračne parove, *bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju, odnosno da li pripadaju istom ili različitim polovima*. Budući da u Francuskoj u tom trenutku istopolni brakovi nisu dozvoljeni, Sud nalazi da je ponašanje države u dozvoljenim marginama diskrecione procjene koja je državama potpisnicama ostavljena da uredi način ostvarivanja prava iz Konvencije.⁷⁶ Samo godinu dana kasnije Sud je odlučivao u slučaju u kojem su okolnosti bile slične ali ipak dovoljno različite da se stav iz slučaja *Gas i Dubois protiv Francuske* primijeni sa različitim konačnim ishodom. U slučaju *X protiv Austrije*⁷⁷, koji se ticao ocjene odredbe Građanskog zakonika Austrije, prema kojem su djecu svojih supružnika/partnera isključivo mogli da usvoje bračni i vanbračni partneri istog pola, Sud je došao do zaključka *da postoji kršenje člana 14 u*

⁷⁴ ESLjP, *E. B. vs. Francuska*.

⁷⁵ ESLjP, *Gas i Dubois vs. Francuska*, 15. 3. 2012.

⁷⁶ Krajnje ironično, samo godinu dana kasnije (u maju 2013. godine), u Francuskoj je stupio na snagu zakon kojim su istopolni brakovi dozvoljeni. Iako nije od uticaja na konkretan slučaj, ova izmjena u svjetlu buduće prakse ESLjP-a praktično znači da je u Francuskoj moguće da i supružnik u istopolnom braku usvoji dijete svog partnera/partnerke.

⁷⁷ ESLjP, *X vs. Austrija*, 19. 2. 2013.

vezi s članom 8 Konvencije, time što je osobama u vanbračnim istopolnim zajednicama bilo onemogućeno da usvoje djecu svojih partnera.

Evolucija rezonovanja Suda u odnosu na određene društvene sporove evidentna je i prati političke trendove. Ovo nije negativan trend, naprotiv. Konvencija se posmatra izvan formalnopravnih okvira, kao sociološki dokument (što ona u svojoj biti i jeste) koji se razvija zajedno sa razvojem socijalnih normi u državama koje je primjenjuju. Takav pristup Suda naročito je važan zbog obezbjeđivanja aktuelnosti EKLJP-a i njene primjenjivosti i u sedmoj deceniji nakon njenog usvajanja. U praksi ovo znači da je moguće da se u narednim godinama pojave i neki do sada nepoznati oblici diskriminisanja, kao i da se o nekim postojećim oblicima utvrdi nova praksa, koja će biti izraz aktuelnih događanja u širem pravno-sociološkom smislu.

6. Zaključak

Tokom više od šest decenija primjene, a naročito u posljednjih tridesetak godina, EKLJP postala je nezamjenjiv autoritet kada je riječ o standardu uživanja ljudskih prava. Praksa ESLJP-a je u tom smislu instrumenat koji održava Konvenciju “živom” i uvijek aktuelnom. Danas je nemoguće zamisliti da se ljudska prava izučavaju bez proučavanja standarda tumačenja Konvencije do kojih je došao Sud. Ovi standardi su predmet izučavanja ne samo naučne javnosti već i sudskih odluka nacionalnih sudova, koji u mnogim državama prilikom odlučivanja uporište za svoja tumačenja unutrašnjih propisa upravo nalaze u sudskoj praksi ESLJP-a.

Kada je riječ o oblicima diskriminacije kojima se Sud bavio, mogu se konstatovati neki trendovi koji su jasno utemeljeni u praksi Suda:

- Sud je jasno razdvojio pojmove neposredne i posredne diskriminacije, kako u teorijskom smislu tako i u praktičnom dijelu dokaznog postupka.
- U okvirima neposredne i posredne diskriminacije, Sud se najčešće ne bavi diferencijacijom drugih oblika diskriminisanja koji su analizirani u prethodnom tekstu (institucionalna i strukturalna diskriminacija, uznemiravanje, diskriminatorni govor, podsticanje na diskriminaciju,

segregacija, viktimizacija). Ovo, međutim, ne znači da oni nisu tokom vremena dobili vidljive okvire postojanja u praksi Suda. Čak i kada se na njih ne referiše kao na posebne oblike diskriminisanja, sasvim je jasno da se javljaju kao takvi i da se u takvim predmetima Sud bavi specifičnostima vezanim za njihovu prirodu.

- Odnos između člana 14 i člana 1 Protokola 12 Sud je utvrdio na način koji podrazumijeva identičan pristup njihovom potencijalnom kršenju. Jedinu razliku Sud pravi u domašaju jedne i druge norme – dok je član 14 uvijek vezan za neko pravo garantovano Konvencijom, član 1 Protokola 1 odnosi se na sva prava koja je država garantovala građanima.
- Evolucija sudske prakse ESLJP-a, kao i pristup Konvenciji kao dokumentu koji se razvija i ostaje aktuelan kroz sudsku praksu, svakako će uticati i u budućnosti kako na sadržinu postojećih oblika diskriminisanja, tako i na eventualnu pojavu onih oblika koji do sada nisu bili prisutni ili im Sud nije posvećivao veću pažnju.

Aktivnosti Suda na tumačenju Konvencije svakako ostaju praktično najvažniji putokaz za evropske države, čak i šire – za postavljanje globalnih trendova razvoja ljudskih prava. Savremeno shvatanje pojedinih pojmova vezanih za ljudska prava i diskriminaciju nije moguće bez referisanja na stavove Suda, koji nose naročiti autoritet. Sa druge strane, Sud je u odnosu na slučajeve diskriminisanja postavio i standarde čitanja Konvencije, odnosno njenog razumijevanja. Konvencija i protokoli uz Konvenciju moraju se čitati kao cjelina – izdvojiti samo jednu normu a ne posmatrati njenu funkcionalnu povezanost sa drugim normama (garantovanim pravima) neće dovesti do pravilne primjene Konvencije i Protokola u cjelini.⁷⁸ Sud je čak i u slučajevima u kojima je našao da nije cjelishodno baviti se povredom člana 14, jer je već utvrđena nedvosmislena povreda nekog drugog člana Konvencije, uticao na shvatanje o tome koje situacije i koje aktivnosti mogu da budu diskriminatorne i, što je naročito važno, kakve su obaveze države u primjeni Konvencije kako u smislu prevencije diskriminacije, tako i u kontekstu otklanjanja posljedica i sankcionisanja diskriminatornog ponašanja. I dok je polje slobodne procjene države

⁷⁸ ESLJP, *Abdulaziz, Cabales i Balkandali vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*, 28. 5. 1985, par. 60.

u uređenju njenih politika u nekim slučajevima postavljeno veoma široko (na primjer u citiranim odlukama koje se se ticale sprovođenja ekonomskih i socijalnih politika države), u drugim će ga Sud posmatrati u naročito uskom smislu (kao što je to slučaj sa postupanjem države prema nacionalnim, etničkim, rasnim ili seksualnim manjinama); svaki od navedenih predmeta iz prakse ESLJP-a u ovom tekstu otkriva neki od važnih detalja koji su vezani kako za član 14 tako i za tumačenje domašaja zaštite ljudskih prava, imajući u vidu opšte standarde ali i istorijske, socijalne, ekonomske, kulturološke i pravne različitosti među državama Evrope koje Konvenciju primjenjuju.

Može se zaključiti da je izuzetno obimna praksa ESLJP-a o slučajevima diskriminacije do sada identifikovala većinu važnih oblika diskriminisanja. Naravno, neki od njih su manje zastupljeni od drugih, neke Sud obrađuje samo posredno, dok su neki imenovani ali nisu detaljno analizirani, niti ih je Sud smatrao previše relevantnim. Praksa Suda se razvija na dnevnoj bazi; kao izvori koji su relevantni za mišljenje Suda navode se i različiti međunarodni instrumenti, obavezujući i neobavezujući akti Ujedinjenih nacija, Savjeta Evrope, Evropske unije. Sud često u odlučivanju polaže vjeru u izvještaje “trećih strana”, nevladinih i drugih nacionalnih i međunarodnih organizacija i tijela, dok se uporednopravna analiza koristi kako bi se identifikovali pravci razvoja nacionalnih pravnih sistema u državama članicama Savjeta Evrope i utvrdio nivo evropskog konsenzusa po pojedinim pitanjima. Sama činjenica da su u odnosu na pojedine pravne standarde, koji neprestano evoluiraju, aktuelne kako presude od prije pola vijeka tako i presude donijete u posljednjih nekoliko mjeseci, dovoljno govori o progresiji i razvoju stavova Suda. Oni se moraju kontinuirano pratiti, kako u odnosu na oblike diskriminacije, tako i u odnosu na sadržinu – pravnu i suštinsku – pojmova kojima su ti oblici determinisani.

Bibliografija

Knjige i članci

1. Arnardóttir, Oddný Mjöll. "Non-discrimination under Article 14 ECHR: the Burden of Proof". *Scandinavian Studies in Law* 51 (2007), str. 13–39.
2. Etinski, Rodoljub. "Indirect Discrimination in the Case-Law of the European Court of Human Rights". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 1 (2013), str. 57–72.
3. European Commission, Legal Service. "C-54/07 Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding v Firma Feryn NV, judgment of 10 July 2008: Summaries of important judgements", 2008. http://ec.europa.eu/dgs/legal_service/arrets/07c054_en.pdf (stranica posjećena 1. 11. 2017).
4. Pincus, Fred L. "Discrimination Comes in Many Forms: Individual, Institutional, and Structural". U *Readings for Diversity and Social Justice*. Uredili Adams, Maurianne, Warren J. Blumenfeld, Heather W. Hackman, Madeline L. Peters i Ximena Zuniga. Str. 31–35. New York i London: Routledge, 2000. <https://media.lanec.edu/users/martinezp/250%20CRG/Discrim.pdf> (stranica posjećena 1. 11. 2017).
5. Reljanović, Mario, Aida Malkić, Midhat Izmirlija, Edin Hodžić, i Dženana Radončić. *Kvadratura antidiskriminacijskog trougla u BiH: zakonski okvir, politike i prakse 2012–2016*. Sarajevo: Analitika, 2016.
6. Schutter, Olivier de. *The Prohibition of Discrimination Under European Human Rights Law, Relevance for the EU non-discrimination directives – An Update*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2011.
7. Tobler, Christa. "Equality and Non-Discrimination under the ECHR and EU Law – A Comparison Focusing on Discrimination against LGBTI Persons". *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Heidelberg Journal of International Law* (HJIL) 74, (2014), str. 521–561.

Sudska praksa

1. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Abdulaziz, Cabales i Balkandali vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*. Aplikacije br. 9214/80, 9473/81 i 9474/81, 28. 5. 1985.
2. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Aleksejev vs. Rusija*. Aplikacije br. 4916/07, 25924/08 i 14599/09, 21. 10. 2010.

3. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Andrejeva vs. Letonija*. Aplikacija br. 55707/00, 18. 2. 2009.
4. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Andrle vs. Češka Republika*. Aplikacija br. 6268/08, 17. 2. 2011.
5. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Bączkowski i ostali vs. Poljska*. Aplikacija br. 1543/06, 3. 5. 2007.
6. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Balázs vs. Mađarska*. Aplikacija br. 15529/12, 20. 10. 2015.
7. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Begheluri i ostali vs. Gruzija*. Aplikacija br. 28490/02, 7. 10. 2014.
8. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Biao vs. Danska*. Aplikacija br. 38590/10, 24. 5. 2016.
9. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Cha'are Shalom Ve Tsedek vs. Francuska*. Aplikacija br. 27417/95, 27. 6. 2000.
10. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Christine Goodwin vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*. Aplikacija br. 28957/95, 11. 7. 2002.
11. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Danilenkov i ostali vs. Rusija*. Aplikacija br. 67336/01, 30. 7. 2009.
12. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *D. H. i ostali vs. Češka Republika*. Aplikacija br. 57325/00, 13. 11. 2007.
13. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *E. B. vs. Francuska*. Aplikacija br. 43546/02, 22. 1. 2008.
14. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Fábián vs. Mađarska*. Aplikacija br. 78117/13, 5. 9. 2017.
15. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Fretté vs. Francuska*. Aplikacija br. 36515/97, 26. 2. 2002.
16. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Gas i Dubois vs. Francuska*. Aplikacija br. 25951/07, 15. 3. 2012.
17. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Gaygusuz vs. Austrija*. Aplikacija br. 17371/90, 16. 9. 1996.
18. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *G. M. B. i K. M. vs. Švajcarska*. Aplikacija br. 36797/97, 27. 9. 2001.
19. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Grigoryan i Sergejeva vs. Ukrajina*. Aplikacija br. 63409/11, 28. 3. 2017.

20. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Grzelak vs. Poljska*. Aplikacija br. 7710/02, 15. 6. 2010.
21. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Hoffmann vs. Njemačka*. Aplikacija br. 34045/96, 11. 10. 2001.
22. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Hoogendijk vs. Holandija*. Aplikacija br. 58641/00, odluka o odbacivanju od 6. 1. 2005.
23. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Horváth i Kiss vs. Mađarska*. Aplikacija br. 11146/11, 29. 1. 2013.
24. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *I. vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*. Aplikacija br. 25680/94, 11. 7. 2002.
25. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Identoba vs. Gruzija*. Aplikacija br. 73235/12, 12. 5. 2015.
26. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *J. M. vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*. Aplikacija br. 37060/06, 28. 9. 2010.
27. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Koua Poirrez vs. Francuska*. Aplikacija br. 40892/98, 30. 9. 2003.
28. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Mazurek vs. Francuska*. Aplikacija br. 34406/97, 1. 2. 2000.
29. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *M. C. i A. C. vs. Rumunija*. Aplikacija br. 12060/12, 12. 4. 2016.
30. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Nachova i ostali vs. Bugarska*. Aplikacije br. 43577/98 i 43579/98, 6. 7. 2005.
31. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Opuz vs. Turska*. Aplikacija br. 33401/02, 9. 6. 2009.
32. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Oršuš i dr. vs. Hrvatska*. Aplikacija br. 15766/03, 16. 3. 2010.
33. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Petrović vs. Austrija*. Aplikacija br. 156/1996/775/976, 27. 3. 1998.
34. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Predmet "koji se tiče određenih aspekata o zakonima o korištenju jezika u školovanju u Belgiji" vs. Belgija*. Aplikacije br. 1474/62, 1677/62, 1691/62, 1769/63, 1994/63 i 2126/64, 23. 7. 1968.
35. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *Redfearn vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*. Aplikacija br. 47335/06, 6. 11. 2012.
36. Evropski sud za ljudska prava (ESLjP). *S. L. vs. Austrija*. Aplikacija br. 45330/99, 9. 1. 2003.

37. Evropski sud za ljudska prava (ESLJP). *Salgueiro da Silva Mouta vs. Portugal*. Aplikacija br. 33290/96, 21. 3. 2000.
38. Evropski sud za ljudska prava (ESLJP). *Sampanis i ostali vs. Grčka*. Aplikacija br. 32526/05, 5. 6. 2008.
39. Evropski sud za ljudska prava (ESLJP). *Sejdić i Finci vs. Bosna i Hercegovina*. Aplikacije br. 27996/06 i 34836/06, 22. 12. 2009.
40. Evropski sud za ljudska prava (ESLJP). *Sheffield i Horsham vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*. Aplikacija br. 31–32/1997/815–816/1018–1019, 30. 7. 1998.
41. Evropski sud za ljudska prava (ESLJP). *Sommerfeld vs. Njemačka*. Aplikacija br. 31871/96, 8. 7. 2003.
42. Evropski sud za ljudska prava (ESLJP). *Stec i ostali vs. Ujedinjeno Kraljevstvo*. Aplikacije br. 65731/01 i 65900/01, 12. 4. 2006.
43. Evropski sud za ljudska prava (ESLJP). *Şerife Yiğit vs. Turska*. Aplikacija br. 3976/05, 2. 11. 2010.
44. Evropski sud za ljudska prava (ESLJP). *Thlimmenos vs. Grčka*. Aplikacija br. 34369/97, 6. 4. 2000.
45. Evropski sud za ljudska prava (ESLJP). *Timishev vs. Rusija*. Aplikacije br. 55762/00 i 55974/00, 13. 12. 2005.
46. Evropski sud za ljudska prava (ESLJP). *Ünal Tekeli vs. Turska*. Aplikacija br. 29865/96, 16. 11. 2004.
47. Evropski sud za ljudska prava (ESLJP). *X vs. Austrija*. Aplikacija br. 19010/07, 19. 2. 2013.
48. Evropski sud za ljudska prava (ESLJP). *Zarb Adami vs. Malte*. Aplikacija br. 17209/02, 20. 6. 2006.
49. Sud Evropske unije. *Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding vs. Firma Feryn NV*. C 54/07, 10. 7. 2008.